

ਮੁਕਤਸਰ

ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸੀ ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ । ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ, ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਭੌਂਦੂ ਆਦਤਾਂ, ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਸੀਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਬਾਲ ਬਚਾਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੁਮੇਂਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨਹੋਂਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਕਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹਾਨਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਹ ਅਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਕਾਨਵਾਇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਸਿਧੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਸਨ । ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫੇ ਘਾਂਟੇ ਲਗੇ ਹੋਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ

ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵਡੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਚਲੇ ਹਨ ।
 ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਖੇ ਸਾਰੇ ਮਿਠੇ ਤੇ ਬੱਗੂ ਗੋਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ
 ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਰਖ ਲਏ, ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਭਾਵੇਰ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ
 ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਹ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ
 ਕਿ ਖਵਰੇ ਫਿਰ ਕਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਫਲ ਖਾਣਾ ਮਿਲੇ
 ਕਿ ਨਾ ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਪੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੁਨਾਉਣ ਲਈ
 ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੋਥ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ
 ਆਵਮੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਦੀ
 ਬਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ
 ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਂਗ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ।
 ਇਕ ਦਿਨ ਕੁਝ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੰਮੀਆਂ
 ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਆਖੀਏ ਭਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ
 ਬਾਂਗ ਦੇ ਲਿਆ ਕਰੋ । ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਢਾ
 ਦਿਤੀ । ਉਹ ਆਖਣ ਲਗੇ ਹੁਣ ਟੁਰ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ ਪਿਛੋਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖਣਗੇ 'ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਗ
 ਪਿਆਰੀ ਲਗਣ ਲਗ ਪਈ ।'

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਲੇਜ਼ਾਨ ਅਫਸਰ
 ਬਣ ਕੇ ਫਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਕੰਪਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ,
 ਨਵੇਕਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਓਥੇ ਕੱਢਣਾ ਤੇ
 ਖੋਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਮੋਟੇ
 ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਸਨ । ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਦਦ ਦੀ ਆਸ
 ਰਖਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਵੇਟੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋ ਪਾਟੇ
 ਹੋਏ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਫਿਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਹੀ

ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਜਾਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਗਵਾਚ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਬੱਚੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਲ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਜੀ ਦੇ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪਣ ਨਾਲ ਕਈ ਕਈ ਨਿਰਾਸ਼ ਦਿਲ ਖਿੜ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਅਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਘਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਪਣੀ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤੇ ਕਦੀ ਮੋਟਰ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਵਿਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਜਹੀ ਲਗਦੀ। ਇਹ ਕੋਠੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹੋਣਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਢਾਲ ਜਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਵਰਤਦਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਖੋਹੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਵਾਪਸ ਦਵਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਤਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਲ ਛੇੜ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇ ਅਪਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਵੱਸਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾਉਂਦਾ 'ਭਈ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਕੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੱਟਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਖਰ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ

ਇਕ ਅੰਗ ਹਾਂ।' ਇਸੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਆਏ ਸਿਵਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕੰੜ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਇਲੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਚੀਂ ਮੁਚੀਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਕ ਅੰਗ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਵਿਰਕ ਕੌਮ ਦੂਜੀਆਂ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜੂਹਾਂ ਖੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੂਹਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਫੇਰ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਢੇ ਗਾਈਆਂ ਦੇ ਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ ਖੱਫ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਖ਼ਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਜਾ ਵੜੇ ਉਸ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਛਿੰੜਾਂ ਤੇ ਮਲਿਆਂ ਤੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰੱਸੇ ਖਿੱਚਦੇ, ਕੋਡੀ ਖੇਡਦੇ, ਨੇਜ਼ੇ ਫੁੰਡਦੇ ਤੇ ਘੋਲ ਕਰਦੇ। ਮਿਰਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਗਿਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਨਖੇੜਦੇ। ਫਿਰ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰੀਕਾ

ਆਇਆ ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਅਸਰ ਰਸਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਝੰਡੇ ਇਸ਼ਤਹਾਰ ਤੇ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾ ਗਲਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਵਧਦੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਘਟਦੀ ਤੇ ਇਸ ਚੌਧਰ ਨੂੰ ਸੈਕ ਲੱਗਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਈ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਸੀ।

ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਟਕਾਣਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮਿੰਟ ਏਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਤਸੀਲ ਤੇ ਹਰ ਥਾਣੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਸੀ। ਕਿਸ ਥਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਧੜੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸ ਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿੱਥੇ ਵਸੋਂ ਸੰਘਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪਤਲੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਘੱਟ, ਕਿੱਥੇ ਹੜਾਂ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਮੀਂਹ ਨ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਪੱਠੇ ਦਾ ਕਾਲ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਅਤਿ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ

ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਜਾਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਗਵਾਚ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਬੱਚੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਲ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਜੀ ਦੇ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪਣ ਨਾਲ ਕਈ ਕਈ ਨਿਰਾਸ਼ ਦਿਲ ਖਿੜ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਅਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਘਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਪਣੀ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤੇ ਕਦੀ ਮੋਟਰ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਵਿਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਜਹੀ ਲਗਦੀ। ਇਹ ਕੋਠੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹੋਣਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਢਾਲ ਜਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਵਰਤਦਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਖੋਹੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਵਾਪਸ ਦਵਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਤਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਲ ਛੇੜ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇ ਅਪਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਵੱਸਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾਉਂਦਾ 'ਭਈ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਕੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੱਟਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਖਰ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ

ਇਕ ਅੰਗ ਹਾਂ।' ਇਸੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਆਏ ਸਿਵਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕੰੜ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਇਲੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਚੀਂ ਮੁਚੀਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਕ ਅੰਗ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਵਿਰਕ ਕੌਮ ਦੂਜੀਆਂ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜੂਹਾਂ ਖੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੂਹਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਫੇਰ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਢੇ ਗਾਈਆਂ ਦੇ ਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ ਖੱਫ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਖ਼ਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਜਾ ਵੜੇ ਉਸ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਛਿੰੜਾਂ ਤੇ ਮਲਿਆਂ ਤੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰੱਸੇ ਖਿੱਚਦੇ, ਕੋਡੀ ਖੇਡਦੇ, ਨੇਜ਼ੇ ਫੁੰਡਦੇ ਤੇ ਘੋਲ ਕਰਦੇ। ਮਿਰਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਗਿਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਨਖੇੜਦੇ। ਫਿਰ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰੀਕਾ

ਆਇਆ ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਝੰਡੇ ਇਸ਼ਤਹਾਰ ਤੇ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾ ਗਲਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਵਧਦੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਘਟਦੀ ਤੇ ਇਸ ਚੌਧਰ ਨੂੰ ਸੈਕ ਲੱਗਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਈ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਸੀ।

ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਟਕਾਣਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮਿੰਟ ਏਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਤਸੀਲ ਤੇ ਹਰ ਥਾਣੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਸੀ। ਕਿਸ ਥਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਧੜੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸ ਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿੱਥੇ ਵਸੋਂ ਸੰਘਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪਤਲੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਘੱਟ, ਕਿੱਥੇ ਹੜਾਂ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਮੀਂਹ ਨ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਪੱਠੇ ਦਾ ਕਾਲ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਅਤਿ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ

ਦੀ ਅੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਤਸੀਲ ਤੇ ਹਰ ਜ਼ੈਲ ਬਰੇ ਵਾਕਫੀ-ਅਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਤੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਇਸਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਧੜਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਛਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੁਛੀਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਸਨ ਜਾਂ ਸੁਖੀ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤਅੱਲਕਾਤ ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਸਨ, ਲੋਕ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਜਾਂ ਬਰਖ਼ਲਾਫ਼, ਉਥੇ ਕਣਕ ਤੇਲ ਆਦਿ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਦੱਸ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨ ਹੁੰਦਾ। ਜ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਪੀੜ੍ਹ ਪੁਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ।

ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਗਲ ਟੁਰ ਪਈ।

“ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਰਕ ਸਭ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਕੌਮ ਹਨ।” ਉਸ ਨੇ ਰਾਇ, ਦਿਤੀ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਰਦਾ ਘਰੇ ਬਾਹਰ ਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਇਹ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰਕੇ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਢਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ ਕਾਫਲੇ ਕਈ ਕਈ ਪੜਾਅ ਬਿਨਾਂ ਫੌਜੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਦੇ ਹੀ ਆਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ

ਜਿੰਨੇ ਕਤਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ।”

“ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ” ਉਸ ਦੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਜੱਟ ਤਾਕਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਕਤਲ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

“ਵਿਰਕਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨ ਲਾਓ। ਵਿਰਕਾਂ ਦੀ ਵੀਣੀ ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਕੜਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਵਿਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਵਾ ਸਕਿਆ।”

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਿਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਕਦੀ ਆਓ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਿਜਾ ਕੇ ਵਖਾਈਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪੇਗਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਸ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਵਖਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਗਵਟਨਰ ਓਡਵਾਇਰ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਕੌਮ ਹਨ। ਗੋਰਮਿੰਟ ਦੀਆਂ ਅਰੋਗਤਾ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਕੁਠ ਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਆਮ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਪੁਲਸ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਰਕ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਵਿਚੋਂ ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਲੰਘ ਰਾਈ ਪਰ ਉਹ ਮੋਇਆ ਨਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਜਨ ਹੈਰਾਨ ਹੋ

ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਗਲ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਵਿਚੋਂ ਗੋਲੀ ਲੰਘ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੇ।”

ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਈ ਸਮਝ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ! ਚਿੱਠੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ (ਸ਼ੋਖੂਪੁਰੇ ਵਾਲਾ)

ਗਲੀ ਖੜੂਰ ਵਾਲੀ, ਚੌਂਕ ਭਾਈਆਂ,

ਵਾਰਡ ਨੰ: ੫, ਮੁਕਤਸਰ

ਪਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਮੋੜ ਤੇ ਰਖ ਦਿਤੀ।

ਅੱਖ ਦੀ ਫੋਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਹਾਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ‘ਮੁਕਤਸਰ’ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਮੋਟਾ ਮੋਟਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਮੁਕਤਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੋਰੀ ਅਖੀਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਹਿਜੇ ਜਹੇ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਚੁਕ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਏਵੇਂ ਹੀ ਸਿਰ ਡਾਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਲਾਕ ਤ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਹਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਕਿਧਰੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮਕਾਨ ਭਾਵੇਂ ਢੇਰ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਇਜ਼ਤ ਮਾਨ, ਦੌਲਤ, ਹੁਨਰ, ਤਾਕਤ ਰਖਵਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸੀ।